

Előszó

Noha e könyv alapján véve *nem* kultúrtörténeti munka, mégis egy kultúrtörténeti (jellegű) kérdésből indul ki, s végső soron ez adja meg az egész írás alapját és keretét. A kiindulópontként megjelenő probléma ugyanis a következő, talán kissé provokatívnak tűnő kérdésfelvetésben ragadható meg: *Beszélhetünk-e óegyiptomi filozófiáról?* Hiszen amikor szembetaláljuk magunkat az egyiptomiak többnyire a teológián belül megjelenő, gyakorta egészen meghökkentő, az emberre, az istenekre, a kozmoszra, a keletkezésre, a létre és nemlétre vonatkozó spekulációival, különféle eszmék és elképzelések komplex rendszereivel, valamint az ezeket az elképzeléseket leíró finom szimbolikával, metaforákkal – nos, akkor igen erőssé válik a kísértés, hogy egyiptomi bölcselétről beszéljünk. Az egyiptomi történelem bizonyos időszakában pedig már olyan szellemi alkotások is megjelennek, s ezekben az alkotásokban olyan spekulációkkal találkozunk, melyek tárgyai is jobbára ugyanazok, amelyek a szűkebb értelemben vett filozófia tárgyai. E kérdésfelvetésnek és a rá adandó válasz(ok)nak már a közvetlen tanulsága sem elhanyagolható, mivel az olyan archaikus magaskultúrák intellektuális hagyatékainak új szempontú kutatása, mint amilyen az ókori Egyiptomé is, *talán* lehetőséget adhat egy másfajta filozófia- illetve eszmetörténetre.

Éppen ezért az „egyiptomi bölcsélet” problematikája magában hordoz egy-két súlyosabb és alapvetőbb kérdést is. Az ugyanis, hogy beszélhetünk-e bármiféle filozófiáról az ókori Egyiptomban, egyúttal azt is jelenti, hogy beszélhetünk-e bármiféle *görögök előtti* filozófiáról? Másrészt beszélhetünk-e filozófiáról egy *Európán kívüli* kultúra esetében? Egyáltalán mi tekinthető a filozófiai gondolkodás időbeli és minőségbeli kezdetének? Továbbá átmenetnek vagy alternatívának tekinthetjük az egyiptomi bölcselertet? Történetileg talán elfogadhatóbbnak tűnik, hogy ez a fajta gondolkodás átmenetet képvisel a mitikus-mágikus (azaz „primitív”) és a tudományos-filozófiai (modern, fejlett, civilizált) gondolkodás között. Ha unilineáris evolúciós modellben gondolkodunk, úgy ezt

a fajta „bölcseletet” az emberi gondolkodás fejlődésének egyik fontos fázisaként is értelmezhetjük, korai elmozdulásként a mítosztól a „valódi” filozófia irányába. Sokan foglalkoztak már ezzel a kérdéssel, hol a mítikus gondolkodás, hol a keleti filozófiák, hol a görög bölcselet kialakulása kapcsán. (Gondolhatunk itt akár olyan klasszikus szerzőkre is, mint Max Müller, Cassirer, Cornford, újabban pedig Kirk vagy akár a magyar Tőkei Ferenc.) Talán az egyiptomi intellektus fejlődésének tanulságai adalékként szolgálhatnak e kérdés tisztázásához.

Ugyanakkor e tisztázást megnehezíti, hogy vallás, teológia, mágia, tudomány, bölcselet, művészet az egyiptomi kultúrában – általában és annak konkrét produktumaiban egyaránt – egymástól elválaszthatatlanul, mintegy összeszervesülve jelenik meg. Így például a mágia Egyiptomban a hivatalos vallás része, az orvostudomány vagy az asztronómia pedig teljesen át van itatva mind a vallással, mind a mágiával. S hogy ezek a területek mennyire nem voltak különválva, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy az egyiptomiaknak nem volt külön szavuk sem a teológiára, sem a tudományra, illetőleg annak valamely ágára, de még a vallásra mint olyanra se. Ráadásul amit általában egyiptomi vallásos és mágikus emlékeknek titulálunk, az javarészt az elit kultúra terméke. (Az ún. népi varázslásról, de általában a népi vallásosságról is csak nagyon keveset tudunk, s azt is áttételesen, a fáraókori elit kultúra emlékeiből, valamint a görög-római kori Egyiptom népi vallásosságából visszakövetkeztetve.) A mágikus vagy halotti szövegek és más emlékek az írástudók, a képzett papok, vagyis az értelmiség szellemi hagyatékát képezik, márpedig zömmel ezekben jelenik meg az egyiptomi bölcselet.

A vizsgálódást tovább nehezíti az is, hogy egy már régen halott kultúráról van szó. Ilyen esetben még akkor sem lehetünk biztosak állításainkban, ha emlékek garmadája áll rendelkezésünkre. Egyiptom esetében azonban az emléktanyag minden látszólagos gazdagsága ellenére is hiányos, hiszen az egyiptomi irodalom (mind a tudományos, mind a szépirodalom) tekintélyes része megsemmisült az idők folyamán. Tudunk nagy templomi könyvtárakról, ismerjük számos elveszett könyv címét a templomfalakon amolyan leltárként funkcionáló listákról. (Ld. például az edfui könyvtárról Wessetzky 1984.) Persze még így is viszonylag sok minden áll a rendelkezésünkre, legalábbis annyi mindenképpen, amennyi alapján következtetni, spekulálni lehet. Azonban a spekulációkat, ötletek leírását, elméletek, hipotézisek föllállítását újabban mintha szégyellnék a bölcsészek, s azt szinte minden eszközzel mellőzni igyekeznek. E fölfogás egyrészt érthetetlen, hiszen ahogyan Merlin Donald írja az emberi gondolkodásról szóló nagyhatású könyve előszavában, „a spekuláció száműzése, amit csak az a furcsa illúzió igazolt, mely szerint a nem tudás jobb, mint a kicsi

tudás – a tudományban nem volt jövedelmező.”¹ Másrészt amúgy is hiábavaló igyekezet, hiszen egy tőlünk távoli (ráadásul holt) kultúrával való foglalatосkodás egészen egyszerűen nem lehet más, mint spekulatív tevékenység. (Már egy szöveg puszta lefordítása is számos spekulatív elemmel bír.) Így aztán vagy maradunk a régi, jól bevált – s ennél fogva veszélytelen – értelmezési kliséknél, illetve magyarázatoknál, vagy a bárminemű értelmezést óvatosan elkerülünk. No persze terminológiánk még ez esetben is hordoz egyfajta implicit értelmezést, de ez már más kérdés.

Az egiptológián belül azért voltak bizonyos elszigetelt próbálkozások, hogy ne a hagyományos kultúrtörténeti-vallástörténeti-néprajzi klisék, toposzok adta gondolati sémák szerint közelítsenek az egiptomi gondolkodáshoz, illetve kultúrához. Így 1946-ban jelent meg Henri Frankfort és J. A. Wilson könyve, a *Before Philosophy*. Ha eltekintünk bizonyos tizenkilencedik század végi és huszadik század eleji implicit értelmezésektől – gondolkok itt elsősorban a filozófia szó egyes egiptológusok (például Breasted 1901) által adekvátnak tekintett, ám meg nem indokolt használatáról – úgy talán ebben a munkában próbálták először az egiptomiak gondolkodását újfajta, megértőbb szemszögből vizsgálni. S habár Frankfort és Wilson könyve mára már jobbára elavult, s még a meglehetősen konzervatív szemléletű egiptológián belül is túlhaladottá vált, mégis mindenképpen ragyogó úttörő munkának tekinthető. (Éppen ezért könyvem címe is – egyfajta parafrázisként – ennek címét idézi.) Egynémely itt fölvetett ötletet azután a későbbiekben Erik Hornung gondolt tovább nagy hatású művében, a *Der Eine und die Vielen*ben, amely munka talán az egyik legfőbb inspirálója volt írásomnak. Néhány partikuláris tanulmánytól eltekintve – melyeket munkámban egyébként sorra idézek – Jan Assmann művei tekinthetők még számottevőeknek ezen a téren. Assmann ugyan (igen óvatosan) szinte soha nem használja a filozófia kifejezést, ám annak alapján, ahogyan az egiptomi valláshoz – s ezen keresztül a gondolkodáshoz – közelít, mégis ehhez az irányzathoz sorolható. S ehhez tennék még egy megjegyzést: amint azt a későbbiekben is megemlítem, a magyar egiptológia kezdetektől fogva nyitottabb szellemiséget képviselt, s több hazai egiptológus magától értetődőnek vette, hogy egiptomi bölcsletről beszéljen. (Éppen ezért egyik professzorom szerint ez egyenesen nem más, mint amolyan magyar hóbort az egiptológián belül. Ami persze így nem igaz.)

Mindehhez engedtessek meg egy megjegyzés. Az archaikus illetve egzotikus kultúrák megítélésében a tudomány-, az eszme-, a filozófiatörténetírást még mindig igen negatívan befolyásolja az ismerethiány. Az adott területtel foglalkozó szakemberek szűk körén kívül alig valaki tud bármit

¹ Donald 2001, 13.

is ezekről a kultúrákról, illetve azok kutatásáról. Az emberi kultúráról, gondolkodásról szóló összefoglaló, általános munkák – amelyeket minden híresztelés ellenére nem csak a diákok olvasnak – gyakorta elavult közhelyeket tartalmaznak, ugyanis szerzőik is jobbára elavult szakirodalomból informálódnak. (Mindig bámulom, hogy egy-egy toposz milyen kitartónak, milyen életképesnek bizonyul.) Az egyiptomi bölcelet kérdése még csak hagyján, mivel ez tényleg meglehetősen obskúrus téma, talán még az egyiptológián belül is. Csakhogy nincs ez másként a közismertebb vagy általánosabb témákkal sem. (Ilyen például az archaikus magaskultúrák – vagy ha úgy tetszik az ókori Kelet – tudományos gondolkodásának kérdése, elég ez ügyben elolvasni a legtöbb összefoglaló tudománytörténeti mű ezt érintő fejezeteit.) Vagyis úgy tűnik, hiába immár két évszázada az altorientaliztika fejlődése, az indológia, az assziriológia, az egyiptológia olykor egészen bámulatos eredményei, illetve izgalmas, új szempontokat hozó diskurzusai, hiába jelennek meg tucatjával kiváló esszék és népszerűsítő könyvek (olykor még magyarul is) az egyiptomi, mezopotámiai, indiai, buddhista, zsidó stb. kultúráról, gondolkodásról, bölceletről, tudományosságról, ezekből csak nagyon kevés és csak nagyon ritkán jut el másokhoz. Így az egyiptológiából is alig-alig szivárog át új információ más területekre. (Jelenleg talán az egyetlen Assmann munkái jelentenek kivételt ez alól, mivel őt társadalomtudósként az európai szociológia és antropológia is számon tartja.) S ha meg is jelenik valami ezekből az emberi tudásról szóló átfogó munkákban, akkor az vagy nagyon kevés, vagy számos ponton elavult, vagy egészen egyszerűen nem helytálló. Olykor még a filozófia-, a vallás- vagy a tudománytörténet legkiválóbb elméi, az emberi gondolkodással és megismeréssel foglalkozó legfőlkészültebb szakemberek is csupán közhelyek szintjén ismerik ezeket a kultúrákat. Ami persze önmagában nem volna probléma, hiszen bőven elég, ha valaki a maga szűkebb területén tájékozott, csakhogy e kultúrák nem-ismerete nagyban befolyásolja a kultúr-, eszme- és tudománytörténetírást is, az ezekben uralkodó fölfogásokat. Jó példa erre Eric Havelock esete, aki a filozófia születése és a betűírás kapcsolatát taglaló nagyívű és sok szempontból kiváló művében (Havelock 1963) meglehetősen alulértékelt az ókori Kelet s ezen belül Egyiptom szellemi teljesítményét – természetesen azokat a nyugati tradíciónak megfelelően a görögökével szembeállítva. Nos, Havelock egynémely állítása *alapjában téves*, s ez a tévedés jobbára egyszerű ismerethiányon alapul: így a jeles gondolkodó többek között nem ismeri a hieroglif írást, sőt a hieroglifákat pikto-gramoknak nevezi. (Ld. a kérdés tárgyalását Assmann 1999, 255–56.) A szellemi élet e mindmáig tartó betegségére esetleg gyógyír lehet, ha végre komolyan vennénk az – amúgy divatosnak tartott – interdiszcipli-

naritást. Ami alatt természetesen nem az értendő, hogy valaki számos dolghoz értsen (ez úgysis lehetetlen), hanem hogy a különféle szakmák, illetve területek képviselői valóban kommunikáljanak egymással.

Az archaikus kultúrák negligálásának attitűdjében az információzuhatag okozta bénultság mellett a magam részéről a régi jó etnocentrista alapállást is fölfedezni vélem, még ha ez olykor egészen finom, rafinált módon mutatkozik is meg. Ami nem csupán morális, hanem intellektuális szempontból is hogy némi kívánnivalót maga után, lévén az etnocentrizmus végső soron merő önbecsapás. Egyébként valamely régi vagy távoli kultúra gondolkodásának, emléanyagának lehetőség szerint nem etnocentrikus attitűddel történő vizsgálata során különbségeink mellett hamar meglátjuk azonosságainkat is. Rájövünk, hogy számos olyan elem, amit mi zsigerből elemien másnak érzünk, nem is annyira más. Amit a régi szóhasználat és fölfogás nyomán primitívnek, mágikusnak, mitikusnak titulálunk, az nagyrészt (nagyobbrészt, mint gondolnánk!) föllelhető a mi kultúránkban is. S nem csupán a hétköznapokban, a művészetben vagy éppen a populáris kultúrában, (ez már az antropológia lerágott csontja) hanem kultúránk „szakrális szférájában”: a tudományban, illetve a tudományos gondolkodásban is. Ha csak egy egészen kicsit van bátorságunk eltekinteni bizonyos máig ható közhelyektől, a klasszikus terminológia, illetve beszédmód terhelt szóhasználatától – vagy ha ez nehéz is, legalább annak áthallásaitól, szemantikai hálójától – akkor nem csupán a régiek gondolkodását, hanem a magunkét is jobban megérthetjük.

Az egyiptomi intellektus – illetőleg annak leíró szimbólumai – kapcsán kikerülhetetlen téma a képiség, a képi gondolkodás kérdése. Az egyiptomiak igen fejlett vizuális kultúrával rendelkeztek, gondolataikat is jobbára képekkel fejezték ki. S annak ellenére, hogy mintha Egyiptomban a nyelvben is megjelenne valamiféle bölceleti terminológia – vagy legalábbis annak kezdeménye –, a spekulatív gondolkodás alapvető nyelve mégis a kép. Méghozzá úgy tűnik, nem csupán a gondolkodás leíró nyelve, hanem magának a gondolkodásnak a nyelve (is). Az archaikus időkben származó vizuális szimbólum marad a jelentés fő hordozója, vagy ha úgy tetszik: a gondolatok tagolásának elsődleges eszköze. Ezért – legalábbis véleményem szerint – Egyiptomban az intellektuális fejlődés a képi gondolkodáshoz kötődött, sőt jórészt ezen belül történt. Az idők során a különféle ősi, vallásos-mitikus-mágikus jelképekből kifejlődött egy igen cizellált képi szimbólumnyelv, amelyen majdnem olyan elvont és komplex spekulációk fogalmazódtak meg, mint más kultúrákban a szavak, a fogalmak nyelvén, s amelynek létrejöttében valószínűleg a hieroglif írás is igen aktív szerepet játszott.

A képi gondolkodás témája persze nem csupán egy térben és időben távoli kultúra megértése szempontjából érdekes, könyvem ezzel foglalkozó része bír némi aktualitással – pontosabban: aktuális áthallásokkal – is. Némely mai gondolkodó ugyanis kezdi újra fölfedezni a képet mint a gondolatok leírásának eszközét. A képek nyelve szerintük ma már mindinkább alkalmassá válik az elvont-gondolati kommunikációra, s e változás főként a számítógépes kultúra eluralkodásának, pontosabban a szoftver fejlődésének, illetve a modern multimédiák elterjedésének köszönhető. Az is elképzelhető, hogy nem is olyan sokára bekövetkezik egy „ikonikus fordulat” a kultúrában. Ez a kulturális változás pedig óhatatlanul magával hozza a szellemi élet változását is, s ennek nyomán vélhetően egyre többen fölfedezik, hogy képekkel, képi szimbólumokkal igenis lehetséges elvont ideákat kifejezni, sőt egész eszmerendszereket „leírni”, vagyis képiséggel helyettesíteni a fogalmiságot. A képeknek még a tudományos érvelésben sem a megszokott alárendelt szerepet – az illusztráció szerepét – kellene játszaniuk, hanem főszerepet: a problémák gondolati tagolásának, *közvetlen* megjelenítésének, sőt akár még konceptualizálásnak a szerepét is. (Magyarországon ezt a kérdést feszegetik Nyíri Kristóf általam is fölhasznált írásai.) Éppen ezért az ikonikus fordulattól a filozófia kikecmergését is várhatjuk abból a mocsárból, ahová az a huszadik század folyamán került. Az ismert toposz szerint ugyebár Wittgenstein óta a nyugati bölcselet hanyatlása zajlik, mivel a filozófiai gondolkodás képtelen kitörni a nyelv csapdájából, sőt a bölcselet végső soron jó ideje csupán a nyelv analízisére szorítkozik. Nos, a képhez való visszatéréssel a filozófiai gondolkodás elé egészen új perspektívák tárulhatnak, sőt a gondolatoknak képekben történő tagolása és leírása egy egészen újfajta filozófia létrejöttét is elősegítheti. Ugyanakkor egy ilyen váltással a gondolkodás – s ezen belül a bölcselet – a maga legarchaikusabb formáihoz tér(het) vissza. És ezen a ponton, e tanulság révén találkozunk a legmodernebb és a legősibb: az ezredvég, illetve az új évezred elejének intellektuális kérdésvoltatásai az ókori Egyiptom kultúrájának bizonyos szegmenseivel. A régi Egyiptomban ugyanis mint ha valami hasonlóval találkoznánk.

Így jutunk el tehát a képi szimbólumok természetrajzáig, egy specifikus jelenségtől – jelesül az ókori Egyiptom kultúrájának elemeitől – az emberi gondolkodás bizonyos alapvető és általános kérdéseire. Ezért egy ilyen könyv nem csupán az ókori Egyiptom, hanem általában az emberi gondolkodás mibenléte és fejlődése iránt érdeklődőknek is szolgálhat némi újdonsággal és tanulsággal. (Ami számomra legalább azt az illúziót keltheti, hogy még egy olyan szakma, mint amilyen az egyiptológia, sem minden esetben fölösleges luxustudás.) Egy ilyen vizsgáldáskor persze számos más területre áttéved, számos más szakmát érint

az ember. Márpedig jártasnak lenni még két területen is igen nehéz, többen pedig már egyenesen lehetetlen. Ha csak a képi gondolkodás témakörét vesszük, már ennek is elképesztő nagyságú irodalma van. Úgyhogy csupán olyan irodalmakat citálok, melyek valamely elemét föl is használtam. Ahogyan mellőzöm az olyan közismert vagy éppen túl általános kérdésekkel foglalkozó irodalmat is – persze néhány, valamely lényegesebb gondolat vagy adat miatt fölhasznált kivételtől eltekintve – mint amilyen a betűírás kialakulásáról és elterjedéséről vagy éppen az egyiptomi művészet sajátosságairól szóló irodalom. (Úgyhogy ezúton kérek elnézést a teljességre törekvő óriásbibliográfiák szerelmeitől.) A jelenkori irtózatos információözön, az adatok és nyomokban a vélemények, interpetációk áradata nem kedvez a sokoldalúságnak, sőt, a polihisztori hajlandóság kimutatása egyre inkább a dilettantizmus egyik félreérthetetlen jegyének tűnik. (Ami persze igen nagy kár az emberi szellemre nézve, de ez már más kérdés.) Ám soha, semmilyen körülmények között nem mondhat le az ember arról, hogy saját területének bizonyos eredményeit vagy akár a saját ismeretanyag továbbgondolásából adódó, más területeken hasznosítható eredményeket ne próbálja közvetíteni, illetve fölmutatni az adott diszciplínák képviselői, művelői felé. Közhely, hogy az analógiák és a metaforák – így a különféle tudományágak és tudományterületek mint egymás analógiái és metaforái – gyakorta hasznosnak bizonyultak és bizonyulnak manapság is.

Könyvem sok szempontból nyitott műnek mondható. Úgy is fogalmazhatnánk, több benne a kérdés, mint az állítás, illetve a biztos válasz. Persze eleve nem egy kerek egészet akartam létrehozni, hiszen még egy-némely, az egyiptomi bölcsélet kérdésétől elválaszthatatlan témára sem tértem ki igazán. Így nem térek ki az egyiptomi tudományosságra, az etikára, s az egyiptomi életbölcséleti irodalmat, az ún. „intelmeket” is épphogy csak érintem. Ugyanígy a képi szimbolikával párhuzamosan nem tárgyalom az egyiptomi építészet szimbólumnyelvét, valamint gondosan elkerülöm a hieroglif írásnak a kínai, a mezopotámiai vagy valamely képírással való párhuzamba vagy éppen szembe állítását. Inkább olyan, bizonyos speciális kérdéseket fölvető művet kívántam írni, amely részben direkt módon, részben különféle áthallásokkal, de főként az emberi gondolkodással, annak fejlődésével kíván foglalkozni, és ily módon válik érdemessé (talán) egy esetleges továbbgondolásra. S itt némileg pontosítanám, amit írásom spekulatív voltáról írtam. Könyvem nem is annyira spekuláció – hiszen lényegében nem állítok föl merőben új hipotéziseket – hanem inkább újszerű, illetve a szokásostól némileg eltérő interpretáció.

Végezetül ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítségemre voltak e könyv létrejöttét illetően. Így szakmai lektorom-

nak, Luft Ulrich professzornak, egyben elnézést is kérvén tőle, hogy az egyiptomi filozófia kérdése körüli vitáinkban nem mindenben tudott meggyőzni. Köszönet illeti másik lektoromat, A. Gergely András is, aki az antropológus, illetve a társadalomtudós szemével olvasta és bírálta kéziratomat, és hívta föl figyelmemet az interdiszciplinaritás adta lehetőségek mellett annak veszélyeire is. Köszönöm Horváth Zoltánnak és Schreiber Gábornak meglátásaikat, hogy nem csupán türelemmel végigböngészvén a kéziratot annak számos apró hibájára, illetve hiányosságára mutattak rá, de több új gondolattal is gazdagították azt. És persze köszönet mindazoknak, akik további ötletekkel vagy anyaggal járultak hozzá munkámhoz: így Almássy Adriennek a platóni szövegek kopt fordításával kapcsolatos információkért, Bakos Józsefnek némely, a téma filozófiai aspektusaival kapcsolatos meglátásaiért, Gaál Ernő professzornak az egyiptomi álomfölfogással kapcsolatos anyagért, Karsai Gábornak a whiteheadi szisztéma és az archaikus természetszemlélet csábító analógiájáért, Kósa Gábornak, hogy fölhívta a figyelmemet az arcaikus nyelvi játékok egy újszerű interpretációjára, valamint Nacsinák Gergőnek a képi kifejezőmód témaköréhez kapcsolódó, főleg az ikonfestészet inspirálta gondolataiért. Külön köszönettel tartozom páromnak, Mund Katalinnak, aki kéziratomat a művelt közönség szemével javíttatta át, ám aki egy-két meglátással maga is élt, főként a metaforák és a tudomány kapcsolatát illetően. És külön köszönet Nyíri Kristófnak is, aki ha személyes instrukciókkal nem is, de némely postázott írásaival nagyban hozzájárult e könyv létrejöttéhez, valamint Pléh Csabának, aki e munkát a kognitív tudományok szakembereként tartotta kiadásra érdemesnek.

A lista végére hagytam azt az embert, akit pedig első helyen szerettem volna említeni. Ő volt az, aki annak idején fölvetett az egyiptológia szakra, s akinek első egyiptomi ösztöndíjamat köszönhetem, majd öt évvel később ő volt az is, aki aláírta a diplomámat és meghívott doktorandusznak a tanszékére. Aki témaadója és egyben témavezetője volt mind szakdolgozatomnak, mind disszertációmnak, s aki ha tudott, mindenkor és mindenben segített, intellektuális és gyakorlati téren egyaránt. S nem utolsósorban, aki sokban hozzájárult, hogy érdeklődésem az egyiptomi bölcsélet kérdése felé irányult, amely téma az ő szívének is kedves volt. Ez az ember *Kákossy László* professzor volt, az önálló magyar egyiptológia megteremtője, akinek némely idevágó ötletét ebben az írásban is fölhasználtam és továbbgondoltam, s aki felesége halála után nem sokkal maga is eltávozott – nagyjából éppen akkor, amikor kéziratomat befejeztem. S mivel többé már nem köszönhetek meg neki semmit, nem tudok mást tenni, minthogy emlékének ajánlom ezt a könyvet.